

کتاب‌شناسی منظومه‌های دینی درباره امام علی (ع)

عباس بگ‌جانی*

حکیمه دبیران**

استاد دانشگاه تربیت معلم تهران

چکیده

منظومه‌های دینی یکی از حوزه‌های میراث پر بار ادب فارسی است که با وجود شمار قابل توجه‌شان، پژوهش‌گران کمتر به آن‌ها پرداخته‌اند و بسیاری از آن‌ها ناشناخته و در حد همان نسخه‌های خطی باقی مانده‌اند. این منظومه‌ها درباره موضوعات مختلف دینی و اغلب یکی از بزرگان مذهبی سروده شده‌اند و از دو جنبه تاریخی و زبانی درخور مطالعه و بررسی هستند. «حماسه‌های دینی» عنوانی است که در پژوهش‌های پیشین به این منظومه‌ها اطلاق شده است. ما در این مقاله با دسته‌بندی این آثار بر اساس محتوا نشان داده‌ایم که تنها یک دسته از آن‌ها تحت چنین عنوانی قرار می‌گیرند. در ادامه به کتاب‌شناسی منظومه‌هایی که حول محور شخصیت امام علی (ع) سروده شده‌اند پرداخته‌ایم و اطلاعات مختصری نیز درباره هر یک ارائه داده‌ایم.

کلیدواژه‌ها: منظومه‌های دینی، امام علی (ع)، کتاب‌شناسی.

* دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت معلم تهران

** H_dabiran4@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۷/۳/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۱/۱۵

مجله مطالعات و تحقیقات ادبی، شماره ۱۴ و ۱۵، صص ۴۷-۶۹

مقدمه

اعتقادات دینی از دیرباز یکی از مهم‌ترین انگیزه‌های سرودن شعر نزد شاعران بوده است و در طول تاریخ ادب فارسی باعث به‌وجود آمدن منظومه‌های دینی فراوان گشته است. از آن‌جا که روح حماسی در بسیاری از این آثار به چشم می‌خورد، آن‌ها را در شمار آثار حماسی ملل نام برده و عنوان کلی حماسه‌های دینی را بر آن‌ها اطلاق کرده‌اند.

«ممکن است موضوع حماسه تاریخی، زندگی یک یا چند تن از قهرمانان دینی باشد که با توجه به حقایق تاریخی یا با آفرینش وقایع تاریخی و مطالب داستانی به‌وجود آمده باشد. این منظومه‌ها که بر اثر استادی و هم‌چنین اعتقاد شدید دینی گویندگان آن‌ها ممکن است گاه بسیار دل‌انگیز و زیبا باشد نیز اغلب دارای بسیاری از خصایص منظومه‌های حماسی است و از این جهت باید در شمار آثار حماسی ملل نام برده شود» (صفا، ۱۳۷۸: ۲۸).

با این حال باید به این نکته توجه کرد که بسیاری از این منظومه‌ها دارای روح حماسی نیستند و عناصر دیگری بنیان آن‌ها را تشکیل می‌دهد، هم‌چنان‌که به عنوان نمونه در منظومه‌هایی که حول محور شخصیت امام حسین (ع) و وقایع روز عاشورا سروده شده‌اند در درجه نخست، مرثیه‌سرایی انگیزه سرایش آن‌ها بوده و یا در غدیره‌ها شرح وقایع غدیر خم برای اثبات حقانیت شیعه. این گستردگی و تنوع شخصیت‌ها و مضامین دینی ما را وامی‌دارد به دسته‌بندی این آثار تحت عنوان کلی «منظومه‌های دینی» پردازیم. برخی از این دسته‌بندی‌ها عبارت‌اند از:

منظومه‌هایی درباره امام علی (ع) شامل شرح حالات، جنگ‌ها و دلاوری‌ها، حوادث دوران خلافت و ... بسیاری از این منظومه‌ها با عنوان "حملة حیدری" سروده شده‌اند و بیشترین فراوانی منظومه‌های دینی متعلق به آن‌هاست.

منظومه‌هایی با موضوع پیامبر اسلام (ص) شامل شرح حالات، معجزات، غزوه‌ها و... است که برای نمونه می‌توان به *غزوات* اسیری (سروده ۹۶۷ق.)، *گیتی‌نما* سروده محمدحسن فقیر قهدریجانی و *غزوات النبی* سروده محمد امین عبدی اشاره کرد.

منظومه‌های پیرامون امام حسین (ع) و وقایع روز عاشورا که پس از حمله‌های حیدری بیشترین فراوانی را دارند و جنبه مرثیه‌سرایی بر آن‌ها غالب است. برای نمونه می‌توان به *شهادتنامه* ابن همام شیرازی (سروده ۹۰۳ق.)، *مشهدالشهداء* از حسین ندایی یزدی و *باغ فردوس* از ملا احمد الهامی کرمانشاهی اشاره کرد.

مختارنامه‌ها؛ منظومه‌های پیرامون مختار ابن ابی عیبه ثقفی و جنگ‌های او که تعداد قابل توجهی را شامل می‌شود. از آن جمله‌اند: *مختارنامه* سروده عبدالرزاق بیگک بن نجف‌قلی خان دنبلی متخلص به مفتون (م ۱۲۴۳ق.)، *مختارنامه* سروده علی شیر قانع تتوی (م ۱۲۰۳ق.).

غدیری‌ها؛ درباره واقعه غدیر مانند *غدیری* محمدنصیر فرصت شیرازی و *غدیری* ناصری کرمانی.

حمزه‌نامه‌ها؛ داستان قیام حمزه پسر آذرک شاری معروف به حمزه بن عبدالله خارجی است که به سال ۲۱۳ق. پدید آمده است و بعدها نام او را از این داستان‌ها برداشته و نام حمزه پسرعموی پیامبر را جایگزین کرده‌اند (دبیری‌نژاد، ۱۳۸۰: ۸۶). مانند *صاحبقران‌نامه* (سروده ۱۰۷۳ق.) از ناظمی ناشناس.

موضوعات مختلف دیگر هم چون زندگی حضرت زهرا (س) و ائمه و کرامات آن‌ها، زندگی سایر پیامبران و...!

ما در این مقاله به کتاب‌شناسی آثار دسته نخست یعنی منظومه‌هایی که حول محور شخصیت امام علی (ع) سروده شده‌اند پرداخته‌ایم و اطلاعات مختصری نیز درباره

هریک از کتاب‌ها ارائه داده‌ایم. البته از برخی از این منظومه‌ها تنها نامی در کتاب‌ها و تذکره‌ها ذکر شده است.

ابعاد گوناگون شخصیت امام علی (ع)، کرامات و بزرگواری‌های آن حضرت، شرح جنگ‌ها و دلاوری‌های ایشان، آمیختگی با افسانه‌ها و داستان‌های غیر تاریخی در برخی از این منظومه‌ها و اشارات متعدد به زندگی پیامبر اسلام و حوادث صدر اسلام از موضوعاتی است که در این منظومه‌ها به چشم می‌خورد.

اردیبهشت‌نامه از میرزا محمدعلی شمس‌الشعرا سروش اصفهانی (۱۲۲۸-۱۲۸۵ ق.)^۲ در بحر متقارب مثنی مقصور یا محذوف، دارای ۹۲۱۹ بیت و در سرگذشت احوال پیامبر اکرم (ص) و غزوات ایشان و شرح دلاوری‌های حضرت علی (ع) است که در اوایل عهد ناصرالدین شاه سروده شده است (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۵). منظور سروش - چنان که از سخنان او برمی‌آید - بیان احوال پیامبر و ائمه اثنی عشر بوده است و می‌خواست تا صاحب الزمان (عج) از یکایک بزرگان دین در منظومه خود سخن گوید ولی مجال اتمام کار خود را نیافت (صفا، ۱۳۷۸: ۳۸۲).

افتخارنامه حیدری (سروده ۱۳۰۴ ق.) اثر آقا میرزا مصطفی بن حسن ملقب به افتخارالعلماء و متخلص به صهبا آشتیانی (م ۱۳۲۷ ق.) است. این منظومه که در بحر متقارب سروده شده بالغ بر هجده هزار بیت دارد و گویا مطالب *ناسخ‌التواریخ* را اساس کار خود قرار داده است. این اثر به دو بخش تقسیم شده است: بخش اول در شرح و توصیف جنگ‌های علی بن ابیطالب (ع) در زمان پیامبر اسلام (ص) می‌باشد و بخش دیگر آن، شرح وقایع و حوادث جنگ‌های علی (ع) پس از رحلت پیامبر (ص) برای پیشرفت دین اسلام و تحقق و انتشار طریقت و شریعت پیامبر عظیم‌الشأن است (طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۱۸/۱۹؛ دبیری‌نژاد، ۱۳۸۰: ۸۸).

کتاب‌شناسی

کلیات کتاب *حملة حیدری (فتخارنامه حیدری)*، خطاط: محمدرضا صفا سلطان الکتاب محلاتی، دیباچه‌نویس: حیدرعلی ثریای طهرانی مجدالادباء، نقاش: میرزا نصرالله، تهران، کارخانه آقاسید مرتضی ولد آقامیرباقر، ۱۳۱۰ق، ۲جلد در ۱ مجلد، ۲۶۷+۱۶۸+۲۲+۱۳ص، سنگی، مصور.

_____، اهتمام‌کننده محمدحسن علمی، تهران، به سعی و اهتمام کتابفروشی و چاپخانه محمدحسن علمی، ۲جلد در ۱ مجلد، ۳۳۱ص، مصور.

مقاله

دبیری‌نژاد، بدیع‌الزمان؛ *فتخارنامه حیدری «معرفی حماسه‌های دینی ایران»*، کتاب ماه هنر، ش ۳۱ و ۳۲، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۰، ۸۶-۸۹.
 محجوب، محمدجعفر؛ «داستان‌های عامیانه فارسی (فتخارنامه حیدری)»، سخن، ۱۱، ۳۳۸-۳۴۴.

جذب‌ه حیدری / میرزا ابوطالب بن میرزا بیک موسوی فندرسکی اصفهانی استرآبادی (م ۱۱۲۴ق).^۳ ظاهراً در سال ۱۱۳۵ق. شخصی به نام یا تخلص نجف، منظومه ابوطالب فندرسکی را می‌یابد و آن را از نظر تاریخی، مطابق بخش ناتمام کتاب *بازل* می‌بیند و به آن کتاب الصاق می‌کند. ایات ابوطالب در حدود ۵۰۰۰ بیت است (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۵۸) که همراه با *دیوان باذل* یک بار چاپ سنگی شده است (همان: ۱۲).

جذب‌ه حیدری (سروده ۱۱۵۸ق.) / عبدالعلی خان احسن بنگالی (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۴).

جنگنامه / طوفان؛ برای صالح نامی، جنگ خیبر را سروده است (منزوی: ۲۷۴۷/۴).

جنگنامه حضرت علی(ع) (سروده ۱۱۸۸ ق.) / آتشی متخلص به سلمی، سلیمی، عبدی و قاسم. حاوی منظومه‌هایی با عناوین: جنگنامه محمد بن علی، جنگنامه علی(ع) در بئرالعلم با جنیان، جنگ ادهم با مکید، داستان غزوه تبوک و گریختن لشکر از ضرب ذوالفقار و... این داستان‌ها که همه دارای جنبه حماسی کامل اما فاقد ارزش و اعتبار ادبی است برخی به بحر متقارب و مابقی به صورت قصاید مفصل سستی است و مجموعاً در سال ۱۲۷۱ چاپ شده است (صفا، ۱۳۷۸: ۳۸۵؛ منزوی: ۲۷۴۷/۴).

کتاب‌شناسی

جنگنامه حضرت علی(ع)، به اهتمام پتالال بهارگو، لکهنو، منشی تیج کمار، ۱۹۵۳، ۸۱ ص.

مقاله

غبار، میرغلام محمد؛ «جنگنامه»، آریانا، ج ۶، ش ۱۱، ۱-۵.
 حربه حیدری (سروده ۱۱۳۵ ق.) از شخصی احتمالاً به نام کریم یا کرم (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۴).

حمله حیدری / محمدرفیع بن محمد المشهدی متخلص به باذل (م ۱۱۲۳ یا ۱۱۲۴ ق.)^۴. این منظومه در قالب مثنوی و به تقلید از شاهنامه فردوسی به بحر متقارب سروده شده است. از بعثت حضرت رسول اکرم(ص) آغاز می‌شود و تا پایان خلافت عثمان را دربرمی‌گیرد و پس از مرگ باذل ناتمام می‌ماند. این اثر، روایت منظوم معارج النبوة فی مدارج الفتوة تألیف معین‌الدین فراهی در ۹۰۷ ق. است و مفاد بسیاری از احادیث نبوی در آن مندرج است. تعداد ابیات آن در نسخه‌های مختلف بین ۲۰ تا ۳۰ هزار متغیر است. نام این کتاب به عنوان نامی عام برای حماسه‌های علوی مبدل شده است و بسیاری از مقلدان او منظومه خود را «حمله حیدری» نامیده‌اند (صفا، ۱۳۷۸: ۳۷۵؛ کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۲۱).

کتاب‌شناسی

- حمله حیدری، بمبئی، ۱۲۰۹ق.، سنگی، رحلی.
- _____، لکهنو، ۱۲۶۷ق، ۳۳۳ ص، سنگی، وزیری بزرگ.
- _____، بمبئی، ۱۳۰۶ق، سنگی.
- _____، متهرا، ۱۳۱۰ق، ۲۳۸+۳۲۹ ص، سنگی، قطع بزرگ.
- کلیات حمله حیدری در مناقب علی(ع)، تهران، اسلام، ۱۳۸۳، ۲ ج، ۸۱۸ مصور. رحلی، گالینگور.
- ترجمه‌ها
- ترجمه به زبان اردو
- غزوات حیدری، سید محمد هارون زنگی پوری، چاپ هند (طهرانی)، ۱۴۰۳: (۵۳/۱۶).
- حرب حیدری، محمد نوروز حسن بلگرامی (پس از ۱۲۵۲ق.).
- حرب حیدری، سید ذوالفقار علی صفا (۱۲۶۰ق.).
- هیبت حیدری، واجد علی اختر شاه آوده (م ۱۲۶۵ق.).
- هیبت حیدری، سید ابرار حسین (م ۱۳۰۰ق.).
- حربه حیدری (غزوه حیدری)، حیدر میرزا، چاپ لکهنو.
- غلبه حیدری (محاربه صفدری)، محمد میرزا بن تجلی علی شاه.
- غزوات حیدری، سید محسن علی، چاپ لکهنو.
- ترجمه به زبان سندی
- میر محمد حسن علی خان سندی (م ۱۳۲۴ق.) (کاشفی خوانساری، ۱۳۷۹: ۳۸).

پایان نامه

محمدی، مهدیه (۱۳۷۷) مروری بر ساختار بیانی کتاب *حمله حیدری*، استاد راهنما محمد سرور مولایی، استاد مشاور باقر قربانی زرین، دانشگاه آزاد اسلامی واحد دزفول، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

مقاله

کاشفی خوانساری، سیدعلی، «حمله حیدری»، *ادبیات داستانی*، ش ۵۴، فروردین و اردیبهشت و خرداد ۱۳۸۰، ۲۴ - ۲۹.

_____؛ «حمله حیدری (تأملی درباره داستان‌های منظوم درباره مولای متقیان و معرفی یک شاعر)»، کتاب *ماه هنر*، ش ۳۱ و ۳۲، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۰، ۲۸-۳۳.

_____؛ «حماسه دینی در ادب پارسی (۲) [درباره باذل]»؛ *موعود*، ش ۲۲، مهر و آبان ۱۳۷۹، ۳۸.

عناصری، جابر؛ «نمونه‌هایی از نسخه‌های مجالس *حمله حیدری* برای تعزیه»؛ *هفته‌نامه سروش*، ش ۳۷۹ و ۳۸۲، ۱۳۶۶.

حمله حیدری / بمانعلی راجی کرمانی^۵. *حمله حیدری* راجی پس از باذل، معروف‌ترین *حمله حیدری* در ایران است. این منظومه در دوره فتحعلی شاه (۱۲۵۰-۱۱۸۳) در قالب مثنوی و در بحر متقارب مثنی مقصور یا محذوف سروده شده و در حدود ۲۸۰۰۰ بیت است. این منظومه با تولد علی (ع) آغاز می‌شود و پس از ذکر وقایع تاریخ اسلام و رحلت پیامبر با یک پرش تاریخی ادامه ماجرا را از به خلافت رسیدن مولا پی می‌گیرد و در پایان به جنگ جمل و جنگ صفین می‌پردازد (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۸۷).

کتاب‌شناسی

حمله حیدری، تهران، شرکت سهامی چاپ کتاب، ۳۶۸ ص، سربی، وزیری.

_____، تهران، ۱۳۶۴ق. و ۱۳۷۰ق. و ۱۳۹۸ق.، سنگی.

_____، با مقدمه حاج سید احمد کتابچی، تهران، اسلامیه، ۱۳۳۷، ۳۶۲ ص، چ ۱، سربی. رحلی.

_____، تصحیح یحیی طالبیان، محمود مدبری، کرمان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان کرمان، عماد کرمانی، ۱۳۸۳، ج ۲، ۴۳۶ ص، چ ۱، وزیری (گالینگور).
 _____، تصحیح یحیی طالبیان، محمود مدبری، کرمان، دانشگاه شهید باهنر، ۱۳۸۳، ج ۱، ۳۵۲ ص، چاپ ۲، وزیری (گالینگور).

_____، به اهتمام رحیم مشتاقی، اصفهان، بی تا، ۳۶۶ ص، سربی، وزیری.
 کلیات هفت جلدی حمله حیدری، تهران، ۱۳۷۷ ق، ۵۱۴ ص، چاپ افست.
 گزیده حمله حیدری بزرگ‌ترین حماسه مذهبی، تحقیق و گزینش حسین بهزادی اندوهجودی، تهران، نشر صدوق، ۱۳۷۰، ۱۸۴ ص، چ ۱، وزیری.
 نوبت زن کوی ساقی (برگزیده حمله حیدری)، به اهتمام رضا اشرف‌زاده، مشهد، آینه اندیشه، ۱۳۷۷، ۹۵ ص.

کتاب حمله ملا بمونعلی، به خط میرزا آقا کمره‌ای، تهران، ۱۲۷۰ ق، ۴۱۴ ص، چ ۲، سنگی، مصور.

خلاصه مقالات همایش بزرگداشت «ملا بمانعلی راجی کرمانی» (۱۳۷۶ کرمان)، به کوشش وحیدپور نادری، زیر نظر یحیی طالبیان و محمود مدبری، کرمان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان کرمان، عماد کرمانی، ۱۳۸۰، هشت + ۷۶ ص.

مجموعه مقالات همایش بزرگداشت ملا بمانعلی راجی کرمانی، به کوشش یحیی طالبیان، کرمان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان کرمان، عماد کرمانی، ۱۳۸۰، ۴۰۰ ص، چ ۱، وزیری (گالینگور).

کتاب حمله حیدری، علیقلی خوبی، عکاس: سروش میلانی زاده، طراح: علیرضا منصوری، تهران، موزه هنرهای دینی امام علی (ع)، سازمان فرهنگی هنری شهرداری

تهران (معاونت فرهنگی)، ۱۳۸۵، ۱۵۲ ص، مصور (رنگی). این کتاب گزیده‌ای از تصاویر چند چاپ سنگی مختلف حمله حیدری است که در دوره قاجاریه به دست علیقلی خویی، غلامرضا کرمانی، علی خان نقاش، میرزا هاشم خوانساری و میرزا نصرالله مصور شده‌اند، همراه با تصویر صفحه عنوان نخستین چاپ سنگی حمله حیدری.

پایان‌نامه

ایران‌منش، مهین، بررسی ویژگی‌های محتوایی و حماسی کتاب حمله حیدری ملابمانعلی راجی کرمانی؛ استاد راهنما یحیی طالبیان، استاد مشاور محمود مدبری، دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۲۲۴ ص.

مقاله

فضیلت، محمود؛ «سبک‌شناسی حمله حیدری ملابمانعلی راجی کرمانی»، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، سال ۴۴، ش ۱۵۶، زمستان ۱۳۷۹.

امیری خراسانی، احمد؛ «بازتاب احادیث نبوی در کلام راجی کرمانی»، مجله زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال ۴، ش ۶، بهار و تابستان ۱۳۸۵، ۲۵.

بهزادی اندوهجردی، حسین؛ «حمله حیدری یا بزرگ‌ترین حماسه مذهبی فارسی»، نامه آستان قدس، ش ۳۲، ۱۳۴۶، ۱۲۹-۱۳۳ و دوره ۸۰، ش ۴، ۱۳۴۹، ۱۷۴-۱۷۸.

_____؛ «درباره احوال ملابمانعلی کرمانی و اثر بزرگ او حمله حیدری»، فصلنامه کرمان، ش ۹-۱۰، پاییز ۱۳۷۳، ۵۰-۵۵.

طالبیان، یحیی؛ «حماسه قاسم بن حسین (ع) شهید کربلا [در حمله حیدری]»، نشریه دانشکده ادبیات کرمان، دوره جدید، ش ۲، ۱۳۷۶، ۹۹-۱۱۶.

گراوند، علی؛ «نبرد نبردها (مقایسه سبک‌شناسانه شاهنامه و حمله حیدری)»، رشد آموزش زبان و ادب فارسی، ش ۵۵، پاییز ۱۳۷۹، ۳۴-۴۱.

حمله حیدری (سروده ۱۲۳۰ ق.) / محمد حسن فقیر قهدریجانی.

غزوات حضرت علی (ع) در حیات نبی (ص) (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۳؛
طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۹/۱۶۳).

حمله حیدری / مهدی علی خان عاشق هندی (طهرانی، ۱۴۰۳: ۹/۶۷۳).

حمله حیدری / سید علی پسند بلگرامی (م ۱۱۸۳ق). آگره، ۱۳۰۵ ق، سنگی (تکمله
کار باذل) (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۳).

حمله حیدری / گل احمد؛ لاهور، ۱۳۳۴ق، ۹۶ ص، سنگی، وزیری (کاشفی
خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۳؛ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۹/۱۶۳).

خاوران نامه (سروده ۸۳۰ق.) / محمدبن حسام الدین خوسفی (م ۸۷۵ق).^۱

«موضوع اصلی خاوران‌نامه سفرها و حملات علی (ع) است به سرزمین خاوران به
همراهی مالک اشتر و ابوالمحقن و جنگ با قباد پادشاه خاورزمین و امرای دیگری
مانند تهماسب شاه و جنگ با دیو و ازدها و امثال این وقایع» (صفا، ۱۳۷۸: ۳۷۳).

کتاب‌شناسی

تازیان‌نامه پارسی (خلاصه خاوران‌نامه)، تصحیح و تلخیص حمیدالله مرادی، تهران،
مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۲، هفت + ۳۴۴ ص، مصور، وزیری (گالینگور).

خاوران‌نامه (نگاره‌ها و تذهیب‌های فرهاد نقاش)، با مقدمه: سعید انواری، نگارگر:
فرهاد نقاش، ترجمه مقدمه به عربی: صادق خورشیا، ترجمه مقدمه به انگلیسی: محمد
ساوجی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۱، ۱۱۸ ص، مصور (رنگی)، رحلی (گالینگور).

خاوران‌نامه، گردآوری مهدی مجعلی ساوانی، بی‌جا، بی‌نا، ۱۳۷۱، ۲۴۴ ص.

____، خطاط: محمدعلی وزیری، تهران، شرکت سهامی طبع کتاب، ۱۳۲۶،

۸۷ ص، زیراکس از سنگی، مصور.

_____، به کوشش حیدرعلی خوش کنار، اردبیل، مهد تمدن، ۱۳۸۶، ۵۸۳ ص، مصور.

داستان شیرین خاورنامه (بهترین افسانه‌های شرقی شامل جنگ‌های مولای متقیان و مالک اشتر و عیاری‌های عمر و امیه)، تهران، رجبی، ۸۰ ص، مصور.

مقاله

صداقت، فاطمه؛ «شاهکار نگارگری مذهبی ترکمانان قره قویونلو و آق قویونلو (معرفی و بررسی نسخه خطی خاوران‌نامه)»، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ش ۴، بهار و تابستان ۱۳۸۵، ۱۰۳-۱۲۰.

افشار، ایرج؛ «نسخه برگردان خاوران‌نامه (سده نهم هجری)»، دو فصلنامه نامه بهارستان، ش ۶، پاییز و زمستان ۱۳۸۲، ۵۳۹-۵۴۰.

رضی‌زاده، رضیه؛ «در شیوه و مکتب نگاره‌های خاوران‌نامه»، فصلنامه گلستان هنر، ش ۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۴، ۵۸.

بوذری، علی؛ «بررسی و تحلیل نگاره‌های خاوران‌نامه»، فصلنامه هنرنامه، سال هفتم، ش ۲۴، پاییز ۱۳۸۳، ۵۲.

خوش کنار، حیدر علی؛ «خاوران‌نامه»، رشد آموزش زبان و ادب فارسی، دوره ۲۲، ش ۳، بهار ۸۸، ۱۶-۱۹.

قرشی، محمدحسین؛ «حماسه‌های دینی و ابن حسام خوسفی»، کیهان فرهنگی، ش ۱۵۷، آبان ۱۳۷۸، ۵۵-۵۶.

نصرتی، مینا؛ «نگاهی به دو اثر ارزنده خاوران‌نامه میرزا آقا امامی»، کتاب ماه هنر، ش ۴۷ و ۴۸، مرداد و شهریور ۱۳۸۱، ۱۱۸-۱۲۱.

احمدی بیرجندی؛ «ابن حسام خوسفی و برخی از آثارش»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال ۹ ش ۲، ۳۵۰-۳۶۰.

خائفی، عباس؛ «واقعیت و اسطوره در شعر ابن حسام خوسفی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی بیرجند*، ش ۱، بهار ۱۳۸۰ (ویژه ابن حسام خوسفی)، ۵۱.

دامادی، سیدمحمد؛ «ویژگی‌های شاخص در شعر ابن حسام خوسفی و نقش فرهنگی وی در تشکیل حکومت شیعی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی بیرجند*، ش ۱، بهار ۱۳۸۰ (ویژه ابن حسام خوسفی)، ۷۳.

علیزاده بیرجندی، زهرا؛ «ساختار اندیشه‌های مذهبی سده‌های هشتم و نهم و بازتاب آن در سروده‌های ابن حسام خوسفی»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی بیرجند*، ش ۱، بهار ۱۳۸۰ (ویژه ابن حسام خوسفی)، ۱۰۵.

دادی، دانا؛ «بررسی تطبیقی عنصر حرکت در خاوران‌نامه شیراز با خمسه تهماسبی»؛ همایش نگارگری، گردهمایی مکتب شیراز، شیراز، آذر ۱۳۸۷.

سلیمی، سعید؛ «نگاهی بر خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی از منظر صفحه‌آرایی و مقایسه آن با صفحه‌آرایی نسخ چاپی امروز»، همایش نگارگری، گردهمایی مکتب شیراز، شیراز، آذر ۱۳۸۷.

شاد قزوینی، پریسا؛ «بررسی تطبیقی حرکت در نگاره‌هایی از نسخه خاوران‌نامه (۸۸۱ ق.) از مکتب شیراز با نسخه خمسه تهماسبی (۹۴۵ - ۹۴۹ ق.)» از مکتب تبریز»، همایش نگارگری، گردهمایی مکتب شیراز، شیراز، آذر ۱۳۸۷.

شیخی، علیرضا؛ «تقابل خیر و شر در سه نگاره از خاوران‌نامه (نبرد حضرت علی با اژدها)»، همایش نگارگری، گردهمایی مکتب شیراز، شیراز، آذر ۱۳۸۷.

ذکاء، یحیی؛ «خاوران‌نامه»، نسخه خطی و مصور موزه هنرهای تزئینی، هنر و مردم، دوره ۲، ش ۲۰، خرداد ۱۳۴۳، ۱۷-۲۹.

م.م؛ «محمد بن حسام و خاوران‌نامه او»، *ایران آباد*، ج ۱، ش ۹، ۴۲ - ۴۳.

احمدی، احمد؛ «خاوران نامه محمد بن حسام خوشفی»، *آستان قدس*، ج ۷، ش ۱، ۴۹-۷۲.

کیکاووسی، نعمت‌الله؛ «خاوران نامه»، *کتاب ماه هنر*، ش ۳۱ و ۳۲، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۰، ۹۸-۹۹.

آیدنلو، سجاده؛ «مر این نامه را خاوران نامه نام...»، *نامه پارسی*، سال نهم، ش ۳، پاییز ۱۳۸۳، ۱۸۹-۲۰۳.

مشهور، پروین دخت؛ «رؤیای صادق و بازتاب آن در خاوران نامه»، *نامه پارسی*، سال چهارم، ش ۴، زمستان ۱۳۷۸، ۹۴-۱۰۳.

سلمی، عباس؛ «خاوران نامه ابن حسام»، *کتاب پاز*، ش ۱۵، ۱۳۷۳، ۱۱۷-۱۳۴.
 خرم بهشت / میرزا رضا قلی خان بن محمد هادی هدایت طبرستانی (م ۱۲۸۸ ق.)؛
 شرح جنگ‌های علی (ع) که بخشی از آن در *مجمع‌الفصحاء* نقل شده است و نسخه‌ای
 از آن نیز در کتابخانه مجلس موجود است (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۵).
 خاورنامه (سروده ۱۰۵۹ ق.) / رستمی بیجاپوری؛ مشتمل بر ۲۴ هزار بیت به زبان اردو
 (شهریار نقوی، ۱۳۵۳: ۶۶).

خلافت‌نامه حیدری (سروده ۱۳۶۴ ق.) / میرزا علیخان خاموش یزدی؛ درباره
 جنگ‌های حضرت علی (ع) در دوران خلافت در چهار بخش و مجموعاً ۱۰۴۵ بیت
 (منزوی: ۲۸۳۷/۴؛ طهرانی، ۱۴۰۳: ۷ / ۲۳۸).

خداوندنامه / ملک الشعراء فتح علی خان صبای کاشانی (م ۱۲۳۴/۱۲۳۷/۱۲۳۸ ق.)؛
 شرح احوال پیامبر از آغاز کار و پس از آن احوال امام علی (ع) و خلافت وی و
 جنگ‌های او در این دوره تا میانه جنگ صفین را بازگو می‌کند و در عهد فتحعلی شاه
 سروده شده است (صفا، ۱۳۷۸: ۳۸۱).

دیو و شیر / از ناظمی ناشناخته؛ درباره فتوحات حضرت علی (ع) (طهرانی، ۱۴۰۳:
 ۲۶۳/۱۹).

رستم‌نامه / از ناظمی ناشناخته و احتمالاً در عصر صفوی؛ مثنوی ۳۸۵ بیتی درباره رویارویی و رزم‌آزمایی امام علی (ع) با رستم و مسلمان شدن او به دست امام علی (ع) (آیدنلو، ۱۳۸۶: ۱۱۷).

رستم‌نامه، به کوشش سجاد آیدنلو، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۸۷، پنجاه و نه + ۵۳ + ۶ ص، (به انضمام معجزنامه مولای متقیان).

سراج‌الصدور (سروده ۱۲۳۰ق.) / محمدحسن فقیر قهدریجانی؛ جلد اول از جنگ صفین تا وفات علی (ع) و جلد دوم از خلافت امام حسن (ع) تا غیبت، مجموعاً حدود ۱۵۰۰ بیت (طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۲ / ۱۵۷ و ۱۹ / ۱۶۳).

شه‌شاه‌نامه / میرزا سیدجعفر صافی اصفهانی (۱۱۳۰-۱۲۱۹ق.)؛ شرح جنگ‌های پیغمبر اسلام و حضرت علی (ع) و اهدا شده به فتحعلی شاه (طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۴ / ۲۶۲).
صولت صفدری (سروده ۱۱۴۳ق.) / محبعلی خان حکمت؛ در وصف شجاعت‌های امام علی (ع) با تعصبی بیشتر در شیعی‌گری نسبت به میرابوطالب و آزاد (طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۹ / ۲۳۷؛ منزوی: ۲۹۹۱/۴؛ کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۴).

علی‌نامه (سروده ۴۸۲ق.) / ربیع (م ۴۲۰ق.)؛ منظومه‌ای است بازمانده از قرن پنجم که پس از خلق شاهنامه به مقابله با آن برخاسته است. ربیع شاعر این منظومه یازده‌هزار بیت، ضمن احترام به فردوسی و اثر هنری‌اش، شاهنامه را دروغ می‌داند و در مقابل آن حماسه خود را حماسه راستین معرفی می‌کند؛ یعنی جنگ‌های امام علی علیه‌السلام. مأخذ تاریخی ربیع، روایات ابومخنف لوط بن یحیی است که دو کتاب درباره جنگ‌های جمل و صفین داشته است. با این که این کتاب‌ها به ما نرسیده است، از دیگر روایات و قراین مختلف می‌توان دانست که شاعر علی‌نامه تا حدودی به متن تاریخ وفادار بوده است و به این لحاظ شعر او در باب تاریخ جنگ‌های جمل و صفین کتابی ارزشمند به حساب می‌آید. زبان شعر او نیز بسیار کهن است و گنجینه‌ای است از

واژگانی که امروز مهجور و فراموش شده‌اند و حتی در کتاب‌های همان عصر هم به سختی می‌توان مشابهی برای آن‌ها یافت (غلامی، ۱۳۸۵: چکیده).

کتاب‌شناسی

علی‌نامه، با مقدمه استاد شفیعی کدکنی و محمود امیدسالار، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۸، نسخه برگردان (فاکسیمیله).

مقاله

طغیانی اسفرجانی، اسحاق و حسین آقاحسینی دهاقانی و یوسف نیک روز، «توصیف و تصویرگری در منظومه حماسی علی‌نامه»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، ۱۳۸۵.

شفیعی کدکنی، محمدرضا؛ «حماسه‌ای شیعی از قرن پنجم»؛ مجله دانشکده ادبیات مشهد، ش ۳۴، پاییز و زمستان ۱۳۷۹، ۴۲۵.

بیات، رضا؛ «منظومه هزار ساله»؛ همشهری آنلاین، ۳۰ شهریور ۱۳۸۷.
خیامپور، عبدالرسول؛ «چند کتاب خطی مهم فارسی در قونیه (علی‌نامه، ...)»، نشریه دانشکده ادبیات تبریز، ۷، ۲۴۱-۲۴۸ و ۴۸۳-۴۹۹.

پایان‌نامه

نیک‌روز، یوسف؛ تصحیح منظومه حماسی علی‌نامه، استادان راهنما اسحاق طغیانی و حسین آقاحسینی، استاد مشاور مهدی نوریان، دانشگاه اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۴.

بیات، رضا؛ تصحیح نیمه نخست منظومه علی‌نامه؛ استاد راهنما محمد دهقانی، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۳، ۲۸۸ص.

غلامی، ابوالفضل؛ تصحیح نیمه دوم علی‌نامه؛ استاد راهنما مظفر بختیار، استاد مشاور محمد دهقانی، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۵، ۲۶۷ص.
غزوه خبیر (خبیرنامه) / محمد رفیق (طهرانی)، ۱۴۰۳: ۹ / ۹۹۷.

غزوات / امیرالمؤمنین / مولی‌هاشم بن المولی‌عبدالباقی، (طهرانی، ۱۴۰۳: ۵۳/۱۶؛ کاشفی خوانساری، حماسه علوی: ۷).

غزوات (جنگنامه) / میرزا عبدالوهاب قطره چهارمحالی، به جنگ‌های پیامبر و امام علی (ع) پرداخته و شامل ۲۰۰۰۰ بیت است و در عهد فتحعلی شاه سروده شده است (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۵؛ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۹/۲۳۷).

غزوات / امیرالمؤمنین / فصیح اصفهانی (طهرانی، ۱۴۰۳: ۹/۸۳۳؛ کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۶).

غزوات / امیرالمؤمنین، کاتب و نقاش محمدبن میرزا محمدبن جعفرالحسینی الموسوی متخلص به صافی اصفهانی، تدوین و گردآوری زینت بابک، تهران، ماه‌ریز، ۱۳۷۹، ۴۲ ص.

فارغ‌نامه (سروده ۱۰۰۰ق.) / حسین بن حسن رودسری گیلانی متخلص به فارغ؛ در احوال امیرمؤمنان و دلاوری‌های ایشان و اهدا شده به شاه عباس صفوی (طهرانی، ۱۴۰۳: ۹/۷۹۹؛ کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۴).

فارغ‌نامه، میرعبدالستار میلانی، تبریز، کارخانه حاج ابراهیم، ۱۲۸۶، رقعی، ۱۶۰ + ۸۶ ص، (همراه دیوان مجنون شاه قراجه داغی).

کوثرنامه / آقا محمدهاشم ذهبی؛ پس از ستایش بلند بالایی از حضرت علی به گزارش حدیث بساط (داستان فرونشستن ابر بر زمین و برداشتن یاران امام علی (ع) تا بالای قلّه کوه قاف) پرداخته است. حدود ۶۰۰ بیت است (منزوی، ۱۳۵۱: ۴/۳۰۶۴).

مجمع‌البحرین / اسیری (قرن ۱۱ هجری) در غزوات پیامبر و علی (ع) (طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۹/۲۸۲).

مدایح امیرالمؤمنین / از ناظمی ناشناخته، در تقلید از شاهنامه سروده شده و موضوع آن جنگ خندق و حدود ۵۰۰ بیت است (طهرانی، ۱۴۰۳: ۲۰/۲۴۲).

متمم حمله حیدری / میرزا محمد صادق آزاد کشمیری (۱۱۵۹ق.)؛ یکی از منظومه‌هایی است که برای تکمیل کار باذل سروده شده است. «آزاد این منظومه را به خواهش فخرالدین محمدخان، پسرعموی باذل سروده است. وی این منظومه را پس از رساله دلگشا آغاز کرده و پس از اشاره‌ای به سبب تألیف کتاب، قسمت اصلی منظومه آغاز می‌شود و جنگ‌های جمل و صفین به تفصیل روایت می‌گردد. پس از آن سایر مسایل تاریخی هم چون شهادت مالک اشتر روایت می‌شود و بعد از ذکر کوتاهی از جنگ نهروان، کلاً در ۴۰ بیت به شهادت مولا علی (ع) اشاره می‌کند و کتاب را به پایان می‌برد. از آنجا که دلگشانامه در هفتم صفر ۱۱۳۱ق. به اتمام رسیده و مرگ فخرالدین خان به سال ۱۱۳۹ق. بوده، متمم حمله حیدری قطعاً در فاصله این دو تاریخ [احتمالاً در سال‌های ۱۱۳۲ یا ۱۱۳۳ق.] سروده شده است. متمم آزاد حدود ۳۸۵۰ بیت دارد. یکی از منابع شاعر در سرایش این منظومه، کتاب الفتوح ابن اعثم یا ترجمه‌ای از آن بوده است (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۶۷-۸۵).

ولایت‌نامه / عبدالواحد (منزوی، ۱۳۵۱: ۳/۴: ۳۳۰).

ولایت‌نامه / آقا محمدهاشم ذهبی؛ مثنوی در ولایت امام علی (ع) (منزوی، ۱۳۵۱: ۳۳۰/۴: ۱۴۰۳؛ طهرانی، ۱۳۳۵/۱۹).

هفت خوان حیدری / عیانی؛ «محاربات حیدر کرار» است که در اوایل قرن سیزده سروده شده و ظاهراً تنها منتخبی از آن در تذکره‌ها به جا مانده است (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۵).

یعسوب‌نامه / واقف (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۵).

یعسوب‌نامه / محمد حسن فقیر قهدریجانی احوالات حضرت علی (ع) تا جنگ صفین (طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۶۳/۱۹).

پی‌نوشت

۱. برای اطلاعات بیشتر درباره این منظومه‌ها ر.ک. حماسه دینی در ادب پارسی (۱)؛ کاروان شعر عاشورا؛ حمله سرایی و حمله خوانی؛ سیمای امام علی (ع) در حماسه‌های دینی و مذهبی ایران؛ حیدرنامه؛ شعر و شرع و شیعه؛ در تعزیت حضرت ثاراللهی؛ حماسه‌های دینی؛ مروری بر منقبت امامان علیهم‌السلام در شعر فارسی.

۲. متخلص به سروش، ملقب به خان و شمس‌الشعرا. وی در اصفهان متولد شد و تحصیلات خود را در همان جا گذراند. از دوران نوجوانی از طبعی سرشار و موزون بهره‌مند بود. بعدها از اصفهان به گلپایگان رفت و سپس به تهران آمد و پس از چندی به اتفاق شاهزاده محسن میرزا متخلص به دارا به تبریز رفت و به دربار ناصرالدین میرزای ولیعهد راه یافت. اقامت او در تبریز چهارده سال به طول انجامید و بعد از فوت محمدشاه به همراه ناصرالدین شاه به تهران آمد و بعدها در همان جا وفات یافت. آثار او عبارت است از: قصاید و فتحنامه‌ها و مثنوی‌های الهی‌نامه، اردیبهشت‌نامه، ساقی‌نامه و روضه‌الانوار و... (حاج سیدجوادی، ج ۳، ذیل سروش اصفهانی).

۳. میرزا سید ابوطالب حسینی فندرسکی از منشیان و نویسندگان پرکار و فاضل قرن دوازده هجری است. از او آثاری به نظم و نثر در زمینه‌های تاریخ، علوم اسلامی و ادبیات باقی مانده است (صفا، ۱۳۷۸: ۵۵؛ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۹ / ۳۲۶).

۴. میرزا محمد رفیع معروف به رفیع‌خان و متخلص به باذل، از امرا و پارسی‌گویان شبه قاره هند در قرون یازدهم و دوازدهم است. او خود را از احفاد خواجه شمس‌الدین محمد صاحب دیوان جوینی می‌دانست. پدرش میرزا محمود مشهدی به روزگار شاه جهان از مشهد به هندوستان رفت و در حکومت شاه جهان به مقاماتی دست یافت. باذل در شاه جهان آباد (دهلی کنونی) زاده شد. نخست، نزد شاهزاده معزالدین، فرزند عالم‌گیر، به شغل دیوانی پرداخت. سپس، از سوی عالم‌گیر، حاکم بانس بریلی و بعد مأمور حراست قلعه گوالیار شد، اما پس از وفات عالم‌گیر (۱۱۱۸ق.) از خدمت عزل شده و در دهلی عزلت اختیار کرد و در ۱۱۲۳ قمری

در همان‌جا درگذشت. او مردی بود متصف به فضایل اخلاقی که به برآوردن نیاز مردم اهتمام داشت (درباره او ر.ک. طهرانی، ۱۴۰۳: ۷/ ۹۱؛ صفا، ۱۳۷۸: ۳۷۵؛ کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۲۱).

۵. نام کامل او ملا بمانعلی کرمانی و تخلصش «راجی» به معنای امیدوار است. در مورد او اطلاعات دقیقی در دست نیست. زردشتی بودن در آغاز، اشتغال به حرفه شالبافی پیش از شاعری، مسافرت‌های متعدد به عتبات عالیات و دیدار با فتحعلی شاه اطلاعاتی است که منابع مختلف درباره او ذکر کرده‌اند. براساس دایرةالمعارف تشیع او تا حدود سال ۱۲۴۰ق. زنده بوده است (درباره او ر.ک. طهرانی، ۱۴۰۳: ۷/ ۹۱؛ کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۸۷).

۶. از مردم خوسف بیرجند بود. در قصیده‌سرایی و مدح بزرگان دین دستی توانا داشت. پدران وی اهل علم و ارشاد بودند و خود نیز از عالمان شیعی مذهب بود و از فنون ادب و علوم شرعی و اخبار و احادیث و سنت آگاهی داشت و در اشعار خود به کرات از این اطلاعات سود جسته است. وی از راه کشاورزی گذران زندگی می‌کرد. آرامگاه او در شهر خوسف بیرجند است. به جز *خاوران‌نامه* دیوان اشعاری نیز دارد که شامل قصاید، ترجیعات، مخمّسات، مثنّات و مربّعات است (حاج سیدجوادی، ج ۱، ذیل ابن حسام خوسفی).

۷. میرزا علی‌خان خاموش یزدی حائری طویریجی نجفی حدود چهل سال عضو کنسول‌گری ایران در نجف اشرف بود. دیوان شعری در سه مجلد مدایح معصومان، غزلیات و رباعیات دارد که قریب شصت‌هزار بیت است. از دیگر آثار وی است: *تقلید و طهارت*، به نظم فارسی و *شاهنشاهنامه حسینی* (طهرانی، ۱۴۰۳: ۹/ ۲۸۵).

۸. متخلص به صبا. ملقب به *ملک الشعراء* و *احتساب‌الممالک*. صبا در کاشان به دنیا آمد. وی از شاگردان حاجی سلیمان بیگ صباحی بیدگلی و ابتدا مداح لطفعلی‌خان زند بود، اما در ۱۲۱۱ق. به تهران آمد و در جشن جلوس فتحعلی‌شاه قصیده‌غزایی خواند که مورد پسند شاه واقع شد و لقب *ملک‌الشعرا*ی گرفت. *ملک‌الشعرا*ی صبا در ادبیات فارسی تبحر و به لغت عرب احاطه کافی داشت و اشعار زیادی، از غزل و مثنوی و رباعی و ترجیع‌بند سروده ولی هنر بزرگ او قصیده‌سرایی است. او در تهران درگذشت. از آثار او است: *دیوان شعر*؛ *عبرت‌نامه* به

تقلید تحفة العراقین خاقانی؛ گلشن صبا، در اندرز به فرزندش (حاج سیدجوادی، ج ۴، ذیل صبا کاشانی).

۹. در مورد نام کامل و نسب او میان مورخان ادبیات و نسخه‌شناسان اختلاف است. برخی او را غلامعلی آزاد بلگرامی (صفا، ۱۳۷۸: ۳۸۴)، عده‌ای میرزا ارجمند آزاد کشمیری (طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۹ / ۱۶۲) و بعضی نیز میرزا محمد صادق آزاد کشمیری دانسته‌اند. «ظاهراً محمداً صادق آزاد شاعر متوسط و ناشناخته‌ای بوده که احتمالاً به دلیل اصالت غیر کشمیری، مذهب [شیعه متعصب] و یا دور بودن اشعارش از حال و هوای سبک هندی و عرف عصر مورد توجه تذکره‌نویسان هم‌عصرش نبوده است» (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۵: ۷۶).

منابع

- آیدنلو، سجاد (۱۳۸۶) «ذوالفقار، از تاریخ تا افسانه (ویژگی‌های داستانی ذوالفقار در فرهنگ و ادب ایران)». نشریه گوهر گویا. پاییز.
- افشار، ایرج (۱۳۴۸-۱۳۸۳) فهرست مقالات فارسی. ۶ جلد. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۲) مروری بر منقبت امامان علیهم السلام در شعر فارسی. فصلنامه مشکوة، ش ۷۸.
- حاج سیدجوادی، کمال (۱۳۷۷-۱۳۸۰) اثرآفرینان. ۶ جلد. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- دبیری‌نژاد، بدیع‌الزمان (۱۳۸۰) «افتخارنامه حیدری (معرفی حماسه‌های دینی ایران)». کتاب ماه هنر. ش ۳۱ و ۳۲. فروردین و اردیبهشت.
- رحمانی، صادق (۱۳۷۵) «شعر و شرع و شیعه: شیعه‌سرایان عصر صفوی». پاسدار اسلام. سال ۱۳. ش پیاپی ۱۷۶-۱۸۰. مرداد-آذر.

شهریار نقوی، سید حیدر (۱۳۵۳) «تجلیات زبان و فرهنگ ایران در هند و پاکستان». هنر و مردم. دوره ۱۲. ش ۱۴۲. مرداد.

صفا، ذبیح الله (۱۳۷۸) حماسه سرایی در ایران. چاپ هفتم. تهران: فردوس.
 طهرانی، آقابزرگ (۱۴۰-۱۴۰۶ق). الذریعه الی تصانیف الشیعه. بیروت: دارالاضواء.
 غلامی، ابوالفضل (۱۳۸۵) تصحیح نیمه دوم علی‌نامه. استاد راهنما مظفر بختیار. استاد مشاور محمد دهقانی. دانشگاه تهران. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
 کاشفی خوانساری، سیدعلی (۱۳۸۵) «حماسه علوی». روزنامه جوان. سال هفتم. ش ۱۹۹۸. فروردین.

_____ (۱۳۷۹) «حماسه دینی در ادب پارسی (۲)». موعود. ش ۲۲. مهر و آبان.

_____ (۱۳۷۹) «حماسه دینی در ادب پارسی (۱)». موعود. ش ۲۱. مرداد.

_____ (۱۳۸۵) حمله سرایی و حمله خوانی. تهران: حوا.

_____ (۱۳۸۱) حیدرنامه: گزیده‌ای از حماسه‌های علوی از عهد صفویه تا عصر حاضر. تهران: موعود عصر.

_____ (۱۳۸۳) «در تعزیت حضرت ثاراللهی». موعود. ش ۳۱. بهمن.

گلچین معانی، احمد (۱۳۴۴) «حماسه‌های دینی». نامه آستان قدس. سال ۴. ش ۲-۳. بهمن.

مجاهدی (پروانه)، محمدعلی (۱۳۸۶) کاروان شعر عاشورا. ۳ جلد. قم: زمزم هدایت.

محمدی، هاشم (۱۳۸۳) «سیمای امام علی (ع) در حماسه‌های دینی و مذهبی ایران». کیهان فرهنگی. ش ۲۱۶. مهر.

مشار، خانابا (۱۳۵۲) فهرست کتاب‌های چاپی فارسی. ۲ جلد. چاپ دوم. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

منزوی، احمد (۱۳۵۱) فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی. ۴ جلد. تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.

بانک اطلاعات نسخ خطی <http://www.aghabozorg.ir>

پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران <http://www.irandoc.ac.ir>

خانه کتاب <http://www.ketab.ir>

پایگاه اطلاع‌رسانی کتابخانه‌های ایران <http://www.lib.ir>

بانک اطلاعات نشریات کشور <http://www.magiran.com>

مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی نمایه <http://www.namaye.net>

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران <http://www.nlai.ir>

پایگاه مجلات تخصصی <http://www.noormags.com>

پایگاه اطلاعات علمی <http://www.sid.ir>